

Osmanlı İmparatorluğu "Bütçe,, leri'ne Dair Notlar

Prof. Ömer Lûtfi Barkan

Bir devletin vergi sistemini, maliye idare ve teşkilâtını, bütçesini, memur ve maaş rejimini, para politikasını, maruz kaldığı malî buhranların mahiyet ve nev'ini... ilh. bilmeden o devletin tipini, siyasî ve içtimaî bünyesini, iktisadî varlığını, askerî gücünü öğrenmek ve tarihinin belli başlı hâdiselerini izah etmek kabil olmaz.

Bu bakımdan, tarihî hadiselerin ilmî bir şekilde izahının imkân dahiline girebilmesi için, tetkik mevzuu olan *devrin malî müesseselerini ve vergi sistemlerini tarihî şartlar ve içtimaî - iktisadî muhit hususiyetleri ile birlikte müतालâa eden sistemli bir maliye tarihine* ve bu tarihin devirlerini, problemlerini ve müesseselerini derinliğine inceleyen, malî buhranların sebep ve neticeleri üzerinde duran ilmî tetkiklere şiddetle ihtiyaç vardır.

Böyle şümüllü bir maliye tarihinin mevzuları arasında devlet «bütçe» lerinin veya devlete ait gelir ve masraf defterlerinin tetkiki işinin de mühim bir mevki işgal edeceği tabiidir. Çünkü tetkik mevzuu devletin her türlü teşkilât ve faaliyetlerinin devlet masrafları arasında mutlaka bir yer almış olması ve muayyen bir ödenek şeklinde rakamla ifade edilmiş bulunması lâzım gelir. Ayrıca, iktisadî ve siyasî buhranların, kıtlık, salgın hastalıklar veya harp halleri gibi fevkalâde vaziyetlerin de devletin vâridat ve masarif hesaplarına aksetmiş olmamalarına imkân yoktur.

Bu bakımdan tarihinin, teşkilât ve idarî-askerî kadro meselelerini ve bazı tarihî olayları aydınlatmak için olduğu kadar, iktisadî konjonktürü tayin etmek, müzmin veya hâd buhranlı hallerde içtimaî bünyenin tansiyon ve hararet derecesini ölçmek için de, maliye daireleri arşivlerinde ve devlet idaresinin muhasebe defterleri üzerinde tetkikler yapması ve çok defa bir hastanın nabzını yoklar gibi, devlet «bütçe» lerini gözden geçirmesi icab etmektedir.

okunması, arşiv malzemesini ve tarihî kadroları tanıma... ilh. gibi, *tarihin yardımcı ilimleri*'ne vukûf elde etmelerine imkân hâsıl olmamıştır. Bilhassa bizim gibi, bu sahada *mütehassıs tarihçilerin daha evvel malzemeyi hazırlayan çalışmaları* henüz mevcut bulunmayan memleketlerde, *iktisat ve maliye tarihçisinin ham malzemeyi bizzat kendisi imâl edip şekle sokması ve tâbir câizse, yapacağı işin hem mimarî hem de ameleli olmak zorunda bulunması* lâzım gelmektedir ki, bu vaziyet, bahis mevzûu tetkiklerin yapılamamasının belli başlı bir sebebi olmaktadır.

Kendisine mahsus müşkülleri olan ve henüz teşkilâtlanma ve adamını bulma ve yetiştirme safhasında bulunan böyle bir ilim sahasında, yâni Türkiye maliye tarihi mevzuunda, mevcut malûmatı yeni bir şekilde terkip ederek tarihî görüş ve anlayış tarzımızı zenginleştirecek, vak'alar arasında o zamana kadar mevcudiyetlerinden şühpe edilmemiş yeni münasebetler meydana çıkaracak, veya hiç olmazsa okuyuculara aradıkları malûmatı sistemli bir şekilde, bir arada ve hazırlanmış bir halde sunacak *orijinal terkiplere bir hamlede ulaşmak mümkün olamayacağı âşikârdır. Erüdisyon mesâisinin vaktiyle bol bol malzeme temin etmiş ve monografilerle sahayı hazırlamış bulunmadığı memleketlerde, maliye tarihçisi zarurî olarak bu hazırlık çalışmalarına bizzat katılmak mecburiyetindedir.* Bu suretle, Türkiye maliye tarihi ile meşgul olanların, evvelâ *arşivlerde mevcut ham malzemeyi meydana çıkarmak ve yarı mâmul bir hale sokarak neşretmek*, sabırlı mesâî ile lüzumlu teferruat bilgilerini toplamak, malî mevzuatın ve müesseselerin *sistemini bularak ve bu tarihin meselelerini vazederek gerekli istikşaf hareketleri* ile bu sahayı ileride işlenebilir bir hale sokmak için çalışmak mecburiyetinde kalmaları, onların *gayretlerini fazlasıyla dağıtmalarına* ve eserlerini uzun vadeli ve merhaleli plânlara bağlamış bulunmalarına da sebep olmaktadır.

İşte bizim bugün burada Osmanlı imparatorluğu «bütçe» leri hakkında neşretmeği tasarladığımız notlar da, bu gibi zaruretlerin ilcâsıyla, şimdiye kadar yapmış olduğumuz diğer bazı neşriyat gibi, ileride bir gün neşri imkân dahiline girebilecek olan hakikî bir Türkiye maliye tarihi için *malzeme hazırlamaktan* başka bir iddia taşımamaktadır. Malûmatımızın bugünkü durumu gözönünde tutulunca, onların her müşkili halleden kusursuz ve sistemli yazılar olmayışını ve müteferrik bazı «notlar» dan ibâret kalışını tabîî görmek

mümkündür. İlk yazılarımızda, şimdiye kadar mevcûdiyetleri dahi bilinmeyen mühim bir kaç «bütçe» defterini ve bu bütçeler ile ilgili maas ve masraf cetvellerini oldukları gibi nesrederek tarihçilerimize tanıtmak istiyoruz. Bu kabîl senelik masraf ve gelir muhasebe cetvellerinin tetkikinden çıkabilecek bazı umumî neticeler de tetkiklerimizin sonunda, nesredilen vesikalara yapılabilecek atıflarla, belirtilmeğe çalışılacaktır.

TETKİK MEVZUU «BÜTÇE» LERİN MAHİYET VE HUSUSİYETLERİ

Burada tetkik edilecek olan *bütçelerin mâhiyet ve bünye hususiyetlerinin* anlaşılabilmesi için, Osmanlı imparatorluğunun *idari-malî bazı teşkilât prensiplerini* hatırlamak icabeder :

A. Evvelâ şurasını kaydetmek lâzımdır ki, Osmanlı imparatorluğu gibi *mutlakiyetçi bir idare rejiminde, millî hâkimiyet ve murakabe esası üzerine kurulmuş modern devletlerdeki ruh ve şekliyle hakikî bir bütçenin bahis mevzûu edilemeyeceği* aşikârdır.

Gerçekten, klâsik telâkkisine göre bütçede millet meclisleri tarafından gelecek bir senelik bir devre içinde bâzı gelirleri toplamak ve muayyen bazı masrafları yapmak hususunda hükûmete verilen bir *selâhiyetnâme* ve tatbikatı sıkı bir şekilde takip ve kontrol edilecek olan bir çalışma programı mahiyeti vardır. Hükûmetin yapabileceği masrafların nev'i ve miktarı bütçede ayrı fasıllar halinde ve kat'î olarak tesbit edilmiştir. Bu suretle, devlet daireleri tarafından yapılacak sarfiyatın kontrolü ve israfın önüne geçilmesi ve gelirler ile masraflar arasında bir muvazene temini gayeleri, klâsik bütçe telâkkisinin esası olup, bu maksatları temin için «vahdet», «umumîlik», «spesiyalite»... ilh. gibi bir takım prensipler kabul edilmiştir.

Burada tetkik etmek istediğimiz Osmanlı imparatorluğu bütçeleri ise, bütçenin klâsik telâkkisinden tamamen farklı olarak, *gelecek malî sene içinde* devlet dairelerinin masraf yapmak selâhiyetlerini evvelden rakamlar ile tayin ve tahdit eden bir kanun, istikbale ait bir çalışma projesi ve malî muvazene taslağı mahiyetini taşımazlar. Onlar, devlet masrafları yapılırken *uyulması lâzım gelen miktar ve tertipleri değil, sonradan ve hesapları kapatılmak is-*

tenilen bir malî yılın gelir ve masraf muhasebesinin bir bilânçosunu ihtiva etmektedir.

Filhakika, Osmanlı imparatorluğunda merkezî devlet idaresinin muayyen bazı sektörlerine ait gelir ve masraf hesaplarını idare edenler, yani sultan ve sultan namına devleti idare eden vezirler hey'eti (Divan), *daha evvelden fasıl ve maddeleri kat'î olarak tesbit edilmiş, değişmez bir bütçe cetveline sıkı sıkıya bağli* bulunmak lüzumunu hissetmeden, sırf idarî bazı iyi teâmüller ve tedbirli olmak kaygu ve ihtiyacının tesiri altında, lüzumlu sarfiyatı yapmaktadırlar. Bu hususta her zaman elleri altında bulunan geçen senelere ait umumî muhasebe defterlerinin, senelik gelir ve masraf bilânçolarının tetkikinden de büyük ilhamlar almakta olduklarına ve bu maksatla bu gibi cetvellerin tanzimi hususunda büyük dikkat ve alâka göstermiş bulduklarına şüphe yoktur. Fakat geçmiş senelere ait olup ta Devlet'in başında bulunanlara malî muvazenenin problemleri hakkında bir fikir vermeğe ve *rota'yı* kontrol etmeğe yarayan bu kabîl muhasebe cetvellerinin modern devlet bütçelerine mahsus emir ve zecir edici bir mahiyeti yoktur. Bu sebeple, zamanı gelince nereden ve nasıl karşılanacağı bilinmeyen hesapsız icrâat ve sarfiyata ve dolayısıyla hazine mevcudunun tüketilmesi ile neticelenen israflara girişmeleri mümkündür.

*
**

B. Elde mevcut «bütçe» örneklerinin ikinci bir hususiyeti de, onların umumiyetle yalnız *padişah hasları'nın normal geliri ile merkezî devlet idaresine ait muayyen bazı masrafları ihtiva eden gelir ve masraf hesapları* oluşlarıdır. Halbuki, yalnız padişahların şahısları ile maiyeti halkına, kapu kulu ocaklarına, tersaneye ve bazı kalelerin muhâfızlarına... ilh. gibi mahdut ve muayyen bazı sahalarına ait olan bu hesaplar yanında, memleketin idaresi, harp gücünün idâmesi, din ve kültür müesseselerinin kurulması ve yaşatılması, yolların ve köprülerin inşâ ve muhafazası... ilh. gibi bugünkü anlamında *âmmе hizmeti ve devlet vazifesi* sayılabilecek çeşitli işler için ihtiyarı lâzım gelen umumî masraflar çok daha geniş ve çeşitlidir.

Nitekim, padişah hasları'nın dışında kalıp, vezirlere, timarlı sipahlilere, vakıf tesislerine ve türlü hizmet erbâbına hasr ve tahsis edilmiş bulunan ve eyaletten eyâlete ve zamana göre nisbetleri çok değişmiş olmakla beraber, XVI. asrın başında umum memleket vergi

gelirlerinin tahminen % 47 kadar bir kısmını (Anadolu, Karaman, Zülkadiriye ve Rum vilâyetleri gurubunda % 73, Diyarıbekir vilâyetinde % 69 unu) [1] ihata eden büyük bir kısım devlet varitanının ayrı ellerde, müstakil ve hususî bütçeler ile idare edilmekte olduğu da söylenebilir. Bazı bütçe örneklerinde, umumiyetle merkezî devlet idaresine ait bütçenin dışında bırakılmakta olan bu gibi gelirlerin bazen bir kısmının umumî tutarları ile bu gelirleri ellerinde bulunduranların adedi ve sıfatı her ne kadar kayıt ve işaret edilmiş bulunuyor ise de, bahis mevzuu gelirler ile elde edilen hizmetlerin mahiyet ve vüs'ati ve bu paraların dirlik veya vakıf sahipleri elinde nasıl sarfedildikleri açıklanmamaktadır.

Bu bakımdan, merkezî devlet idaresine ait bütçe rakamları yanında, büyük vakıf tesislerine, vüzerâ hâslarına, ayrı ayrı on binlerce timar sahibine, âdi vergilerden veya fevkal'âde tekâliften afvedilmek mukabili temin edilen askerî hizmetler (müsellemeler'in, yayalar'ın ve yörükler'in.. ilh. temin ettiği hizmetler) ve derbendci, köprücü... ilh. gibi zümrelerin temin ettiği emniyet ve nafia hizmetlerini elde etmek için Devletin yaptığı malî fedakârlıkları; tâbi veya muahede ile bağlı memleket ve devletlerin ödemeğe mecbur oldukları *haraç ve hedâyeleri* ve nihayet harp zamanı gibi fevkalâde hallerde meydana çıkan yeni masrafları karşılamak için toplanan *tekâlif'e* ait hesapları bir araya toplamadıkça, devletin umumî geliri ve hakikî masraf yekûnu hakkında bir fikir edinilemeyeceği gibi *halkın türlü isimler altında çeşitli hak ve hizmet sahiplerine ödemeğe mecbur oldukları vergiler yükünün hakikî ağırlığı ve millî gelirden vergi ve hizmet yoluyla temin edilen kıymetlerin hakikî miktarı* ve bu gelirin kimlerden ne nisbette alınıp nerelere ne şekilde dağıtıldığı, velhasıl malî teşkilât ve müesseseler ile iktisadî ve içtimaî nizam arasındaki münasebetleri, memleketin umumî istihsal gücü ile iktisadî varlığını etüd etmek imkânı yoktur.

Bu suretle devlete ait olması lâzım gelen vergilerden bir çoğunun, devlet hazinesine gelip katılmadan, bu gün anladığımız mânâda bir kısım devlet hizmet ve vazifelerinin ifası için buldukları yerlerde, muayyen hak ve vazife sahiplerine hasr ve tahsis edilmiş ve bu yüzden umumî devlet bütçesinde yer almamış bulunması, klâsik bütçe telâkkîsinin bazı ana kaidelerinin ihlâli sureti ile *hakikî*

[1] Aşağıda 933 - 934 yılı bütçe örneğine ait 7 numaralı cedvele ve grafik tablosuna bakınız.

ve tam bir bütçe anlayışından uzak bulunmaktadır. Bundan başka, Osmanlı imparatorluğuna âit devlet muhasebe cedvelleri içinde, umumiyetle sultanların şahıslarına ait farz ve kabul edilen bazı gelirlerle, iç hazineye (enderûn hazinesine) ait hesapların aksettirilmemekte olduğu da unutulmamalıdır.

Bu sebeple, imparatorluğa tâbi bazı memleketlerin (Eflâk, Buğdan, Erdel) haraç ve «pîşkeş» leri ile; Raguza, Venedik ve hat-tâ bazan Avusturya... gibi muahedelerle senelik bir vergi vermeğe mecbur kalan devletlerin türlü nâmlar altında ödedikleri haraçların ve Mısır.. gibi doğrudan doğruya sultanlara ait farzedilen bazı eyaletler varidatının «bütçe» cedvellerinde her zaman tamamen veya kısmen kayıtlı bulunmaması; carî hesap yıllarına ait *bakıye*'lerle ganimetlerin, müsadere edilen malların, yabancı devletlerle tâbi memleketler haraç ve hediyelerinin ve her türlü «pîşkeş» lerin biriktirildiği ve merkezî devlet idaresi için bir nevi rezervler hazinesi teşkil eden iç hazine ile dış hazine'nin münasebetleri meselesini aydınlatmak lüzumunu hissettirmektedir. Bütün bu sahalarda lüzumlu tetkikler yapılmadan, sultanların mâlî imkân ve kudretleri ve Osmanlı imparatorluğunun hakikî devlet bütçeleri hakkında kat'î bir fikir beyan etmek imkânı bulunmamaktadır.

İdarî - malî muhtariyet prensibinin mahiyet ve şümulü :

Burada tetkik edilecek olan Osmanlı imparatorluğu bütçelerinin bünyelerine ait olan bu hususiyetleri lâyıki ile izah edebilmek için memleketin idarî-askerî teşkilâtına hâkim olan bir nevi malî muhtariyet prensibi'nin mahiyet ve şümülü üzerinde biraz durmamız faydasız olmayacaktır :

Gerçekten unutmamak lâzımdır ki, Tanzimat'a kadar Osmanlı imparatorluğunda esas itibariyle her türlü devlet vâridatını hazine namına bir araya toplayıp umumî devlet hizmetlerini ifâ için lüzumlu masrafları bir merkezden yapmağı icab ettiren, klâsik mânada bir devlet bütçesi bulunmadığı gibi, devlet masraflarının muayyen esaslara göre, halka tevzî ve taksimi suretiyle meydana çıkan hakikî bir vergi telâkkisi de mevcut değildi.

Devrin para ekonomisi'nin inkişaf seviyesine, münakale ve muhabere tekniğinin imkânlarına ve kendi teşkilât ve maliye sisteminin icaplarına uygun olarak devlet, vergi toplamak hak ve selâhiyetlerinden mühim bir kısmını timar, malikâne veya vakıf şeklinde, muhtelif hizmet ve vazife sahiplerine terketmiş veya bazı levazım

ve hizmetleri temin için vergi muafiyetleri ihdas etmiş bulunmakta idi. Bu sistemde, padişah da dahil umumiyetle her mertebeden devlet ve idare adamları ve vazife sahipleri kendilerine tahsis edilmiş *erâzi ve reayanın sâhibi sıfatıyla*, tarh ve cibayet usulleri ile nevi ve miktarları bütün teferruatıyla *kanunnâme*'ler tarafından tesbit edilmiş bulunan şer'î veya örfî bir çok hak ve resimleri *kendi nâm ve hesaplarna* toplar ve onların gelirleri ile kendi *hususî bütçelerini* tanzim ile memuriyetlerine ait vazifelerin ifasını temin ederlerdi. Bu suretle, bugün anladığımız mânada, tahsil ve sarfı hususları münhasıran devlete ait bulunması lâzım gelen çeşitli vergilerin cibayet ve sarfı selâhiyetleri ile memleket bir nevi *malî muhtariyet*'le idare edilen ve harita üzerinde sarîh hudutları belirtilebilecek olan bir takım irili ufaklı bölgelere, *devletin müdahalesine karşı kapalı idarî-malî birlikler*'e ayrılmıştı.

Bununla beraber, bu umumî kaidenin, muhtelif sahalara ve vaziyetin icaplarına göre dikkate şâyan hususiyetler arzeden şekillerdeki *devlet müdahalesi* ile, kısmen tâdil edilmiş olduğu da görülmektedir :

1) Merkezî devlet idaresi nerede olursa olsun, tahsilini kendisine inhisar ettirmiş olduğu için, *agnâm resmî, cizye ve hassa bey-tülmâl* gibi bazı vergilerin toplanması hususunda, malî bakımdan bir nevi muhtariyetle idare edilmekte olduğunu bildiğimiz bazı *valı-kıf ve dirlikler* dahiline de girmek hakkına ekseriya sahipti. Bil-hassa sipahî timarlarında, *mevkufcu* veya *mevkufât eminleri* denilen memurlar vasıtasıyla, her tarafı teftiş ettirerek *defter fazlası* halinde zuhur edecek olan vâridatı da ayrıca kendi hesabına alı-koydurup tahsil ettirebilirdi.

2) Bunların haricinde, *devletin, bütün memleket üzerindeki hü-kümranlık haklarının bir tezahürü olarak*, daha büyük bir selâhi-yeti daha vardı ki, o da harp zamanı gibi fevkalâde vaziyetlerde bütün teb'asından her türlü hizmet ve *yardımı* istemek hakkına sahip bulunması idi. Bu hak ve selâhiyetleri bir bakımdan dere-beylik devirlerinde Avrupa'da kırılların kendilerine tâbi senyörle-rin malikânesi halkından, fevkalâde hallerde, yardım toplamak hak ve selâhiyetlerine benzetmek mümkündür.

Bu suretle, her türlü dirlik tahsisatı şeklinde *kendi nâm ve hesaplarna* tahsili muhtelif hizmet ve vazife sahiplerine terk edilmiş olan vergiler haricinde, münhasıran devlet elinde kalan bir se-

lâhiyet teşkil ettiği için, ancak Divanın teklif ve kararı ve padişahın emriyle toplanabilen tekâlif ve îanelere, umumî bir tâbir ile *avarız-ı divânîye* ve *tekâlif-i örfiye* denilmekte idi.

Devre ait vesikalarda bu nam altında zikredilen örfî teklifler pek çoktu : askerın geçeceği yollar boyunca te'sis edilen menzil teşkilâtına evsaf ve miktarı muayyen zahireyi götürüp satmak; ordunun ihtiyacı olan harp malzemesi, arpa ve saman temini ile istenilen yerlere nakletmek; icabında araba, hayvan ve amele bulmak; *kürekci*, *'azab*, *cerchor* vesair namlar altında orduya lüzumlu yardımcı sınıfları temin etmek; hisar yapmak ve nihayet *avarız akçesi* yahut *avarız bedeli akçe* namı altında muayyen bir miktar para ile seferin veya devletin idare masraflarına iştirak etmek, avâ-*rız-ı divânîye* namı altında bahsi geçen örfî tekâlifin belli başlılarından idi.

Bu saydığımız şekillerde malî bakımdan vuku bulan devlet müdahalesi, tabiatıyla muhtelif sahalarda aynı surette tatbik edilmiyordu. Bu meselede muhtelif timar şekilleri arasında ehemmiyetli farklar olduğu gibi, toprak vakıflarının tipleri arasında da esaslı tefrikler yapmak icab etmektedir :

Timarları bu bakımdan «serbest» olan ve olmayan timarlar olmak üzere iki kısma ayırmak mümkündür. «Serbest» olmayan sipahî timarlarında *gerdek resmi*, kaçak kul ve hayvanların sahibine teslimi esnasında alınan paralar, cürüm ve cinayet resimleri, mirasçı bırakmadan ölenlerin muayyen bir miktarı aşan servetleri... ilh. gibi idarî ve inzibatî bakımlardan daha büyük selâhiyetleri icab ettiren vergileri toplamak için, sipahî timarına sancak beyinin yahut padişahın adamları müdahale etmektedirler. Bu suretle, *sipahî timarlarından büyük bir kısmı, malî bakımdan müstakil ve harice karşı tamamıyla kapalı bir bütün, bir muafiyet (immunité) sahası olarak sahiplerine ait bulunmaktan çok uzak idi.*

Büyük devlet memuriyetlerine mülhak hâs ve zeâmet şeklindeki büyük ve «serbest» timarlarda ise, bu gibi dirliklerin daha büyük bir serbestî ve selâhiyetle idare edilmesi ve diğer timarlar üzerinde de sıkı bir kontrol temini için «rüsûm-ı serbestiye» denilen yukarıda zikri geçen gelirler dirlik sahibine terkedilmiştir.

«Serbest» olmayan sipahî timarlarına «rüsûm-ı serbestiye» yi toplamak, cürüm ve cinayet erbâbını takip edip cezalandırmak... gibi vesileler ile sancak beylerinin veya subaşî'larının adamları müdahale ettiği gibi, «serbest» olsun olmasın timarların her nev'inde

padîşah namına *cizye* ve *agnâm resmi* ile yukarıda bahsi geçen *avarız-ı divaniye* ve *tekâlif-i örfiye tahsili* için merkezî devlet memurları müdahale etmektedir. İdarî-malî muhtariyet bakımından, memleketin büyük bir kısım gelirini (bir çok bölgelerde % 56 yahut % 63 gibi mühim bir kısmını) ellerinde tutan irili ufaklı askerî dirliklerin vaziyeti işte budur.

Oldukça ehemmiyetli bir yekûn (% 51) tutan padîşah hasları ise, doğrudan doğruya devlete ait bulunmaktadır. Geriye kalan ve bizim yaptığımız bazı hesaplara göre gelirleri, XVI. asrın başında, Türkiye'de umum gelirin % 12 sini tecavüz etmeyen vakıfların idaresine gelince, onların vaziyetini tetkik için, bu nevî vakıfları, muhtelif şekilleri altında ayrı ayrı mütalâa etmek lâzım gelir.

Gerçekten Osmanlı imparatorluğunda padîşah ve vezirlere ait büyük vakıflardan bir kısmı uzun bir müddet, idarî-malî bakımdan bir takım muafiyetler (immunité'ler) ile harice karşı kapalı bir bütün teşkil etmekte idi.

İmparatorluk devrinin bu bahsettiğimiz vakıflarında çeşitli devlet gelirleri ve köyler bidayette «bircümle hukuk-ı şer'îye ve rüsum-ı örfiyesiyle ve serbestiyet üzere» vakıf veya temlik edilmiş bulunmaktadır. Bu sebeple, bu kabîl vakıf ve mülklere devlet memurları her hangi bir vesile ile girmeğe, vergi toplamağa mezun olmadığı gibi, mülknâme ile tayin edilen ve arazi temlik edilirken tesbit edilmiş bulunan vâridattan fazla bir gelirin zuhur edip etmediğini tahkik ve teftiş için *defter* sorulması da lâzım gelmemektedir.

Bu nevîden vakıflara devlet yukarıda izah ettiğimiz fevkalâde vergileri toplamak için de müdahale etmemektedir. Bu suretle, bu nevî vakıf topraklar üzerinde yaşayan köylüler umumiyetle «salgun'dan, kürekciden, yağcıdan, hisar yapmasından, ulakdan, suhreden, yeniçeri alınmaktan, zahire behasından, selâmet akçesinden, maden sarrafı vermekten, hülâsa evâmîr-i şerife ile gelen tekâlifin bircümlesinden muâf ve müsellemler» dirlir. Ve bazı devirlerde emirsiz olarak «mir-i mirân, kudât, mütesellim ve voyvoda âdemîleri ve subaşları ve erbâb-ı 'örfün bircümlesi» bu gibi vakıflara «vechen min-el-vücûh» uğrayamaması kaidesi hâkimdir. İdarî-malî müstakil bir bütün teşkil eden «serbest timarlar» da olduğu gibi, bir çok selâtîn ve vüzerâ vakıflarında da *bâd-i hava* resimleri vakfa zapt olunur. Bu gibi vakıflar dahline *emîn* ve *subaşı*'nın giremeyeceği kaidesi bazı fermanlarda, «Salb ve siyaset dahi mütevellî marifetiy-

le olur» hükmü ile ifadesini bulmaktadır. Bazı vakıfların hâiz oldukları bu imtiyazlardan ve idarî muhtariyet vaziyetinden istifade ederek, dışardan gelip kendilerine sığınan fesat ve şenâ'at sahiplerini «hapis bizimdir» diye «ele vermeyip kendüler hapsedip, biraz zaman geçtikten sonra üzerlerine nesne sabit olmadı diye bir miktar akçelerin alub ıtlak ettikleri» de görülmektedir. Bu vaziyet karşısında devlet, bu gibi *serbest* vakıflarda ancak *yazılı reâyâ*'dan olmayıp, hariçten iltica eden kabahatlıların *siyasete memur olanlara* teslim lüzumunu bildiren emirler verilmekte idi [2].

Görülüyor ki devlet, bu gibi vakıfların sahiplerine riâyeten veya vakıfların oynamağa namzet buldukları hizmetlerin ehemmiyetini gözönünde bulundurarak onların zenginliğine, hayatiyet ve varlığına sekte verecek her türlü müdahalelerden kendini menetmiştir. Vakıflar idarî-malî selâhiyetleri hâiz ehemmiyetli bir teşkilât bütünü, müstakil bir teşekkül telâkki etmiştir. İmtiyazlı bir mevkii olan vakıf reâyası, çalışıp kazanmak suretiyle vakfın zenginliğinin ölmemesine ve yahut devamına hizmet edecektir. Vakıf dahilinde âsâyışın temini için sancak beyi ve subaşı gibi büyük idare âmirlerine ve askerlere bahşedilen inzibatî haklar vakıf mütevellileri için de tanınmıştır.

*
* *

C. Elde mevcut «bütçe» örneklerinin üçüncü bir hususiyeti, onların birbirine benzer devamlı seriler teşkil etmekten çok uzak, tesadüfen muhafaza edilmiş *nadir* bâzı nümunelerden ibaret oluşlarıdır[3]. Bu hâl onların *mânalandırılmaları ve kıymetlendirilmeleri* işini bir hayli güçleştirmekte ve bâzı şartlara tâbi bulundurmaktadır.

Gerçekten, bahis mevzuu «bütçe» ler bol miktarda ve devamlı seriler teşkil edecek şekilde muhafaza edilebilmiş olsalardı, birbirini takip eden senelere âid örnekleri yekdiğeriyle mukayese ederek, herhangi birinde mevcut olup da çözülmesi bir mesele teşkil edecek

[2] Bununla beraber bu kaideye her yerde ve her zaman riayet edilmediği ve bazen devletin sancak beylerinin ve subaşlarının zincirlerinden gayri kimseye zincir kullandırmamayı münâsip bulduğu da görülmektedir.

[3] *Fatih Kanunnâmesi*'nde (M. Arif neşri, TOEM, 1330, s. 22) «Ve yılda bir kerre rikâb-ı humayunuma defterdarlarım irad ve masrafım okuyalar, hil'at-ı fahire geysünler» denildiğine ve ellerinde mevcut türlü muhasebe defterlerinden böyle senelik bir bilânço-yu kolayca çıkarmak defterdarlar için her zaman mümkün olduğuna göre, Osmanlı İmparatorluğunda her yıl için ayrı bir bütçenin tanzim edilmiş bulunması lâzım gelir. Halbuki XVI. ve XVII. asırlara ait olmak üzere bizim bulabildiğimiz «bütçe» örneklerinin sayısı 8-10 u geçmemektedir.

olan müşkilleri, müteakip senelere âid defterlerden tahkik etmek mümkün olabilecekti.

Halbuki, elimizdeki «bütçe» örnekleri, devamlı seriler teşkil etmekten çok uzak oldukları gibi; aralarındaki uzun zaman fasılalarının devlet maliyesinde kaydettiği inkişaf ve bilhassa her birinin hazırlanışında hâkim olan hususî şart ve mülâhazalardaki farklılıklar dolayısıyla, elde mevcut nadir bir kaç «bütçe» örneği, *bün-ye ve tanzim ediliş şekli bakımından da birbirinden çok farklı ve mukayeseleri müşkil vesikalar halini arz etmektedirler.*

Bundan başka, bugün elimizde az-çok uzun bir zaman süresi içinde devamlı seriler teşkil edecek olan bütçe cetvellerinin bulunmayışı, onların rakamlarını birbiriyle mukayese ederek *iktisadî ve malî konjonktür'ün seyrini takip etmek ve malî meselelerin kendilerini zaman içinde ne şekilde yavaş yavaş vazederek nasıl inkişaf ettiklerini görmek ve bu sayede bu inkişafların hakikî mahiyetini daha kolay kavramak* imkânlarını da ortadan kaldırmış gözükmektedir .

Bununla beraber bütçe tetkikleriyle meşgul olacak tarihçiler için vaziyet tamamiyle ümitsiz de değildir. Her ne kadar *Osmanlı imparatorluğunun arşivlerinde, bilhassa son asra âid ihmâl ve tahribatın bıraktığı muazzam boşlukları* bugün artık doldurmak mümkün değil ise de; elde mevcut nadir bir kaç «bütçe» örneğini dolambaçlı bir yolla ve diğer kaynaklardan faydalanmağa çalışarak kıymetlendirmek ve bazı boşlukları bu suretle doldurmak imkânları vardır. Filhakika, Türk arşivleri, yukarda kaydedilen korkunç kayıplarına rağmen, bugünkü halleriyle dahi, bu sahada yapılacak tetkikler için bir kaç araştırmacı neslin gayretlerini cömerdce mükâfatlandırarak kadar zengin ve çeşitli malzemeyi ihtiva etmektedir.

Bahis mevzuu tamamlayıcı arşiv malzemesi içinde bütçe cetvellerinden daha zengin seriler teşkil ve *merkezî devlet idaresinin günlük tahsilât ve sarfiyat hesaplarını ihtiva eden rûznâmçe defterleri* ile devlet bürolarındaki malî muamelâta âid muhtelif kayıd ve vesaik suretlerinden teşekkül eden ve henüz tasnif edilmeğe muhtaç bir halde bulunan *evrak yığınları* ile, 'avarız, cizye, mukata'a, timar ve vakıf defterlerini... ilh. ön plânda hatırlamak mümkündür. *Herhangi bir malî seneye âid «rûznâmçe defterleri» nden o yılın bütçesinin hiç olmazsa bazı fasıllarını çıkarmak mümkün olabileceğine göre, bu defterlerdeki malûmatı, elde mevcut nadir bir kaç bütçe*

örneğinin kıymetlendirilmesi teşebbüslerinde olduğu kadar, muhtelif senelere âid yeni bütçe cetvelleri tertip etmek hususunda da kullanmak mümkündür. Esasen elde mevcut *bütçe cetvellerinin ihtiva ettikleri rakamlar bazan o kadar umumîdirler ki, bahis mevzuu rûznâmçe defterleri ve diğer ismi geçen defterler sayesinde, müşahhas misâllere, günlük hesapların tafsilât ve vuzuhuna erişmeden bu rakamları mânalandırmak mümkün değildir.*

Bu suretle, bütçe rakamlarının diğer kaynaklardan elde edilecek malûmat ile kontrol edilmesi, tamamlanması ve tafsilâtlı bir şekle sokulması büyük bir zaruret hâlinde kendisini hissettirdiğine göre; merkezî devlet idaresinin Maliye teşkilâtına, *kalemler*'in ve belli-başlı *âmirler*'in vazife ve selâhiyetlerine; maliye ıstılahlarına, Maliyedeki defterlerin çeşitleriyle defter tutma usul ve kaidelerine; muamelâtın cereyan tarzına; her çeşit vergilerin tahsil ve cibayet usulleriyle miktarlarına ait malûmatı ihtiva eden her türlü vesikanın bize, elde mevcut bütçe rakamlarını kıymetlendirmek hususunda, büyük yardımları olacağı da kendiliğinden anlaşılmaktadır.